

KS. ŁUKASZ KRUCKI

**ARCHIDIECEZJA GNIEŹNIEŃSKA I JEJ GRANICE
W DOKUMENTACH STOLICY APOSTOLSKIEJ
(OD WIEKU XIX DO POCZĄTKU XXI)**

Rozbiory Polski z lat 1772, 1793, 1795, powstanie i upadek Księstwa Warszawskiego (1807-1814) oraz utworzenie na kongresie wiedeńskim (1814/15) Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Poznańskiego sprawiły, że w latach 1772-1815 historyczne terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej kilkakrotnie zmieniało przynależność państwową, wchodząc w skład upadającej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, efemerycznego Księstwa Warszawskiego, a ostatecznie Prus, Rosji oraz po części Austrii. Powyższa dynamika sprawiła, że Stolica Apostolska, w trosce o dobro wiernych najstarszej polskiej archidiecezji, przedsięwzięła konieczne kroki, aby unormować sytuację związaną z jej linią graniczną. Było to konieczne tym bardziej, że w myśl konwencji petersburskiej z 1797 r., sygnowanej przez przedstawicieli państw zaborczych, teren diecezji nie mógł wykraczać poza granice państwa, na którego obszarze znajdowała się stolica biskupstwa¹. W przypadku archidiecezji świętowojskiej zaszła taka konieczność, gdyż Gniezno po 1815 r. znalazło się na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego, a większa część przedrozbiorowego władztwa arcybiskupów gnieźnieńskich przypadła Królestwu Polskiemu, funkcjonującemu pod auspicjami cara Aleksandra I (1801-1825). Cyrkumskrypcja rozpoczęta przez Piusa VII (1800-1823) w latach 1805-1807 i 1818-1821, po okresie niewoli narodowej, znalazła kontynuatorów w osobach papieży Piusa XI (1923-1939) i Jana Pawła II (1978-2005). Kierując się zaistniałymi uwarunkowaniami politycznymi, tak przekształcali oni strukturę terytorialną archidiecezji gnieźnieńskiej, aby w pełni mogły być realizowane jej żywotne potrzeby duszpasterskie.

¹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 14-15.

INDEFESSUM PERSONARUM (13 VI 1805 R.)

Chronologicznie pierwszym dokumentem Stolicy Apostolskiej odnoszącym się do zmiany granic archidiecezji gnieźnieńskiej – w omawianym okresie – była bulla papieża Piusa VII *Indefessum personarum regia dignitate fulgentium*. Została ona ogłoszona 13 VI 1805 r., i choć była związana z erekcją diecezji kieleckiej, to na jej mocy wyłączono z najstarszej polskiej archidiecezji 84 parafie, które uprzednio wchodziły w skład 6 dekanatów (zob. tabela 1). Był to obszar archidiaconatu kurzelowskiego, który w wyniku rozbiorów znalazł się w austriackiej strefie wpływów. Papież, chcąc zapewnić wiernym z tych terenów właściwą opiekę duszpasterską, podporządkował ich władzy ordynariusza kieleckiego².

Tabela 1. Dekanaty i parafie odłączone od archidiecezji gnieźnieńskiej i przyłączone do diecezji kieleckiej w 1805 r.

DEKANAT	PARAFIA	SUMA
KURZELOWSKI	Chotów, Chrzastów, Czarna, Januszowie, Koniecpol, Konieczno, Kuczaków, Kurzelów, Maluszyn, Niedospielin, Przedbórz, Rzejowice, Secemin, Stanowiska, Wielgomłyny, Włoszczowa, Żeleznica	17
MAŁOGOSZCZ	Bolmin, Chełmce, Chęciny, Grzymałków, Kozłów, Krasocin, Łopuszno, Małogoszcz, Mnin, Mniów, Oksa, Piekoszków, Rembieszce, Stawiszyn, Węgleszyn, Złotniki	16
OPOCZNO	Białobrzegi, Błogie, Brudzewice, Dąbrowa, Drzewica, Kraśnica, Kunice, Odrzywół, Opczno, Sławno, Sołek, Wójcin	12
PRZYTYK	Białobrzegi, Błotnica, Bukówno, Goryń, Jankowie, Jasionna, Jedlińsk, Kaszów, Lisów, Przytyk, Radianów, Stromiec, Wrzeszczów, Wyśmierzyce	14
SKRZYNNO	Bieliny, Gielniów, Gowarczów, Klwów, Końskie, Nieznamierowice, Odrową, Potworów, Skrzywno, Skrzyńsko, Smogorzów, Wieniawa, Wrzos	13
ŻARNÓW	Bedlno, Białaczów, Czeremno, Fałków, Lipa, Miedziera, Petrykozy, Pilczyca, Radoszewice, Skotniki, Skórkowice, Żarnów	12
	RAZEM:	84

Źródło: J. Korytkowski, *Mapa archidiecezji gnieźnieńskiej*, w: *Liber benefitorum Jana Łaskiego*, t. 2 (przy końcu), Gniezno 1881.

² D. Olszewski, *Kielecka diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 1396.

Niezaprzeczalnym faktem jest, że dla archidiecezji gnieźnieńskiej była to dotkliwa strata, zarówno terytorialna, jak i personalna, tym bardziej że traciła ona wówczas kolegiatę w Kurzelowie, opactwo w Sulejowie oraz 5 klasztorów męskich i 2 żeńskie. Chociaż postanowienia bulli *Indefessum personarum* zostały wprowadzone w życie dopiero w 1807 r. (dekret *Quae a Sanctissimo Domino nostro*), to jednak stanowiły początek serii rozgraniczeń, prowadzących do tego, że w latach 1805-1821 archidiecezja św. Wojciecha straciła $\frac{2}{3}$ swojego przedrozbiorowego terytorium³.

EX IMPOSITA NOBIS (30 VI 1818 R.)

W myśl postanowień kongresu wiedeńskiego (1814/15) zostało zlikwidowane Księstwo Warszawskie, a z jego terytorium utworzono Królestwo Polskie, Rzeczpospolitą Krakowską oraz Wielkie Księstwo Poznańskie. Dokonane w stolicy cesarstwa Habsburgów zmiany na mapie politycznej Europy domagały się przeprowadzenia nowej cyrkumskrypcji diecezji, zwłaszcza tych, które położone były na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Potrzeba ta dotyczyła szczególnie archidiecezji gnieźnieńskiej, której kanoniczne terytorium znalazło się zarówno pod panowaniem pruskim, jak i rosyjskim. Ówczesny arcybiskup gnieźnieński, Ignacy Raczyński (1805/07-1818), pragnąc unormować sprawy administracyjno-duszpasterskie występujące w powierzonej mu archidiecezji 25 XI 1815 r. utworzył „administrację generalną części archidiecezji gnieźnieńskiej, objętej nowymi granicami Królestwa Polskiego” i powierzył ją archidiaconowi warszawskiemu Andrzejowi Wołowiczowi. O zaistniałych zmianach powiadomił papieża w liście z 23 I 1816 r. Łudził się, że uda mu się przywrócić wcześniejszy stan posiadania. Pragnienie to znalazło również odzwierciedlenie w liście skierowanym do kanoników gnieźnieńskich z 16 III 1818 r., w którym stwierdzał: „archidiecezja moja nawet co do części do Królestwa Polskiego odpadłej podług prawa kanonicznego pod jurysdykcję moją zostaje, którą przeze mnie ustanowiony delegat sprawuje”. Plany Raczyńskiego przekreślił list Piusa VII z 28 III 1818 r. *Justis gravibusque causis moti*, który informował arcybiskupa o projekcie nowej cyrkumskrypcji diecezji w Królestwie Polskim. Ostatecznie, choć nie bez

³ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK) 20 (1970), s. 354.

oporów, Ignacy Raczyński uległ woli Stolicy Apostolskiej i 1 VI 1818 r. wyraził zgodę na podział archidiecezji świętowojciechowej⁴.

Stosowną bullę cyrkumskrypcyjną – *Ex imposita nobis* – Pius VII wydał w Rzymie 30 VI 1818 r. Choć reorganizowała ona ustrój i organizację Kościoła katolickiego w Królestwie Polskim, to jednak wpłynęła również na kształt archidiecezji gnieźnieńskiej⁵. Już bowiem w pierwszym punkcie, stanowiącym o kształcie (archi)diecezji warszawskiej, wymieniła – wśród należących do niej 267 parafii⁶ – 114, które wcześniej wchodziły w skład arcybiskupstwa gnieźnieńskiego (zob. tabela 2). Pod względem administracji kościelnej były to dekanaty: kłodawski, kutnowski, łączycki (z archidiaconatu łączyckiego) oraz łowicki, rawski, skierniewicki i zegrzeński (z archidiaconatu łowickiego)⁷.

Tabela 2. Dekanaty i parafie odłączone od archidiecezji gnieźnieńskiej i przyłączone do archidiecezji warszawskiej w 1818 r.

DEKANAT	PARAFIA	SUMA
KŁODAWSKI	Bierzwienna, Błonie, Borysławice Kościelne, Chełm, Chodów, Dąbie, Dąbrowice, Dzierzbice, Grabów, Grzegorzew, Kłodawa, Kraśniewice, Mazów, Miłonice, Pieczewo, Rdułtów, Siedlec, Sobótka, Umień	19
KUTNOWSKI	Baków, Bedno, Głogowiec, Grochów, Imielno, Kaszewy, Kutno, Łąkoszyn, Łęki, Nowe, Oporów, Orłów, Plecka Dabrowa, Sławoszewo, Sobota, Sołek, Strzegocin, Topola, Witowice, Zduny, Żychlin	21
ŁĘCZYCKI	Bełdów, Dalików, Domaniew, Kałów, Kazimierz, Leźnica Mała, Leźnica Mała, Łęczycza-archikolegiata, Ozorków, Parzenczew, Poddębice, Solec, Tur	13
ŁOWICKI	Bednary, Bolimów, Chruślin, Domsosin, Domaniewice, Głowno, Kapina, Kocierzew, Kołocińsk, Łowicz-Świętego Ducha, Łowicz-kolegiata, Nieborów, Pszczonów, Złaków	14

⁴ B. Kumor, *Granice archidiecezji gnieźnieńskiej w tysiącleciu (1000-1939)*, „Prawo Kanoniczne” 9 (1966), nr 3-4, s. 15.

⁵ Bulla „*Ex imposita nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 r., dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 271-283.

⁶ Tamże, s. 273-274.

⁷ *Directorium Officii Divini Archidioecesis Gnesnensis 1817* (dalej: *Elenchus 1817*), Posnaniae [b.r.w.], s. 101-104, 110-113.

RAWSKI	Boguszyce, Budziszewice, Czerniewice, Inowłódz, Krzemienica, Kurzeszyn, Lubochnia, Łęgowice Rawskie, Michałowice, Nowe Miasto, Rawa, Rzeczyca, Stara Rawa, Sierzchowy, Tobiasze, Ujazd	16
SKIERNIEWICKI	Bełchów, Białynin, Głuchow, Godzianów, Jeźów, Janisławice, Lipce, Maków, Skierniewice, Słupia, Wysokienice, Żelazna, Żelechlinek	13
ZEGRZEŃSKI	Bielawy, Bratoszewice, Brzeziny, Chojny, Dobra, Gieczno, Góra, Koźle, Mąkolnice, Mileszki, Modlna, Oszkowice, Piątek, Skoszewy, Stryków, Szczawin-franciszkanie konwentualni, Waliszew, Zegrz	18
RAZEM:		114

Źródło: *Elenchus 1817*.

Daleko większe straty archidiecezja gnieźnieńska poniosła na rzecz diecezji wrocławskiej, która od 1818 r. nosiła nazwę kaliskiej lub kalisko-kujawskiej. Linia demarkacyjna odcięła od najstarszej polskiej archidiecezji w całości 14 dekanatów oraz 25 parafii wchodzących wcześniej w skład czterech dekanatów: kaliskiego, pleszewskiego, słupeckiego i zbarskiego (zob. tabela 3). W sumie były to 272 parafie, co stanowiło aż 33,6% przedrozbiorowego stanu posiadania archidiecezji gnieźnieńskiej. Parafie te wchodziły uprzednio w skład następujących archidiaconatów:

- gnieźnieńskiego (dekanaty: koniński, sompoleński, większa część dekanatu słupeckiego oraz 6 parafii z dekanatu zbarskiego);
- kaliskiego (dekanaty: stawski i stawiszyński, część dekanatu kaliskiego oraz jedna parafia z dekanatu pleszewskiego);
- łowickiego (dekanaty: brzeźnicki, lutomierski, radomszczański i tuszyński);
- uniejowskiego (dekanaty: uniejowski, szadkowski i warecki). Z tzw. terytorium wieluńskiego odcięto natomiast dekanaty: krzepicki, rudzki i wieruszowski⁸.

⁸ W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska. Studium historyczno-źródłoznawcze*, Wrocław 2011, s. 58-59.

Tabela 3. Dekanaty i parafie odłączone od archidiecezji gnieźnieńskiej i przyłączone do diecezji kujawsko-kaliskiej w 1818 r.

DEKANAT	PARAFIA	SUMA
BRZEŹNICKI	Borowa, Brzeźnica, Borzykowo, Lgota, Makowska, Mstów, Pajęczno, Rędziny, Rząśnia, Siemkowice, Stróża, Sulmierzyce, Wiewiec	13
KONIŃSKI	Białków, Brudzew [Kolski], Dąbroszyn, Dobrów, Grabienie, Grochowy, Grodziec, Grzymiszew, Janiszew, Koło, Konin filią Stare Miasto, Kowale [Pańskie], Królików, Krzymów, Kuchary, Lisiec, Psary, Russocice, Rychwał, Rzgów, Sławsk, Trąbczyn, Tuliszków, Turek, Wyszyna, Zagórów	26
KRZEPICKI	Danków, Działoszyn, Dzierżniki, Jaworzno, Krzepice, Mierzyce, Parzymiechy, Pątnów, Praszka, Rudniki, Żytiń	11
LUTOMIERSKI	Bałdrzychów, Dobroń, Górka, Kwiatkowice, Lutomiersk, Małyń, Męka, Miłkowice, Pabianice, Rossoszyca, Wierzchy, Zadzim z filiami Brodnia i Glinno	12
RADOMSZCZAŃSKI	Borzykowo, Chełm, Cielętniki, Dąbrowa, Dmenin, Dobroszyce, Gidle, Kłomnice, Kobieli, Kołdrąb, Koniecpol, Krępa, Małuszyn, Niedospielin, Pławno, Radomsko, Rzejowice, Soborzyce, Strzałków, Wielgomłyny, Wola Grzymalina, Żytno	23
RUDZKI	Czarnożyły, Kadłub, Komorniki, Krzyworzeka, Łagiewniki, Mokrsko, Ossiaków, Ożarów, Raczyn, Ruda, Rudlice, Skomlin, Wieluń, Wierzchlas, Wydrzyń	15
SOMPOLEŃSKI	Brdów, Broniszewo, Dębno, Dęby, Gosławice, Kazimierz [Biskupi], Krąpsko, Licheń, Lubstów, Lubstówek, Mąkolno, Morzysław, Osiek, Sapolno, Skulsk, Ślesin, Warzymowo, Wąsosze	18
STAWISZYŃSKI	Blizanów, Borków, Brudzew [Kaliski], Chocz, Dembe, Dzierżbin, Kościelec [Kaliski], Kosmów, Lipe, Jastrzębniki, Pamięcin, Piątek, Rychnów, Stawiszyn, Tykadłów, Zbiersk, Zborów, Złotniki	18
STAWSKI	Błaszki, Chełmce, Głuchów, Goszczanów, Góra, Gruszczyce, Iwanowice, Kalinowa, Koźminek, Lisków, Malanów, Opatówek, Przespolew, Rajsko, Staw, Tłokinia, Tokary, Wojków	18

SZADKOWSKI	Borszewice, Brzyków, Buczek, Chabielnice, Drużbice, Grabno, Grocholice, Kociszeww, Karczów, Krzepczów, Łask, Łobudzice, Marzenin, Parzno, Pozdzenice, Restarzew, Rusiec, Rychłocice, Sędziejowice, Strońsko, Szadek, Szczerczow, Widawa, Wola Więzowa, Wygiełzów, Zduńska Wola	26
TUSZYŃSKI	Bąkowa Górka, Bęczkowice, Będków, Bogdanów z filią Podstękalice, Dłutów, Gomulin, Gorzkowice, Kurowice, Mierzyn, Milejów, Piortków [Trybunalski], Ręczno, Rozprza, Rzgów, Srocko, Suchcice, Sulejów, Tuszyn, Witów	19
UNIEJOWSKI	Drużbin, Falborzyce, Grodzisk, Niemysłów, Niewiesz, Pięczniów, Siedlątkowo, Świnice, Uniejów, Wartkowice, Wielenin, Wilamów	12
WARCKI	Boleszczyn, Brzeźno, Burzenin, Charłupia Mała, Charłupia Wielka, Chojne, Dobra, Dąbrowa, Godynice, Jeziorsko, Kamionacz, Kliczków, Miłkowice, Sieradz-kolegiata, Skęczniew, Spicimierz, Stolec, Tubądzin, Uników, Warta, Wągczew, Wróblew, Złoczew	23
WIERUSZOWSKI	Biała, Bolesławiec, Cieszęcin, Czastary, Dzierżkowice, Lututów, Łyskornie, Mieleşzyn, Naramnice, Sokolniki, Walichnowy, Wieruszów, Wójcin	13
Z DEKANATU KALISKIEGO	Gżęyce, Kalisz-kolegiata, Kalisz-św. Mikołaja, Kościelna Wieś, Kraszewice	5
Z DEKANATU PLESZEWSKIEGO	Szymanowice	1
Z DEKANATU SŁUPECKIEGO	Brudzew, Cienin, Dobrosołowo, Giewartów, Golina, Graboszewo, Kawnice, Koszuty Małe, Kowalewo, Łądek, Młodojewe, Myślubórz, Ostrowite, Słupca	13
Z DEKANATU ZBARSKIEGO	Budziśław [Kościelny], Kleczew, Ostroważ, Ostrowite, Wilczyn, Złotkowo	6
RAZEM:		272

Źródło: *Elenchus 1817*.

Na mocy bulli *Ex imposita nobis* od archidiecezji gnieźnieńskiej odłączono łącznie 386 parafie. Była to znaczna strata, która mogła zagrozić istnieniu archidiecezji św. Wojciecha, tym bardziej że pozostała jej część – ze stołecznym Gniezmem – funkcjonująca w protestanckim państwie pruskim, narażona została na unicestwienie nie tylko ze względów konfesyjnych, ale przede wszystkim przez fakt historycznego i tradycyjnego znaczenia stolicy prymasów Polski.

DE SALUTE ANIMARUM (16 VII 1821 R.)

Zgodnie z ustaleniami podjętymi na kongresie wiedeńskim, co już zostało powiedziane, Gniezno znalazło się w granicach Wielkiego Księstwa Poznańskiego, a więc podlegało królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmmowi III (1797-1840), zagorzałemu ewangelikowi, dążącemu do tego, aby ograniczyć wpływy Kościoła katolickiego na terenie swego państwa. Stąd też już w 1816 r. oddelegował on posła Betrolda Niebuhra do podjęcia w Rzymie wstępnych w tej sprawie pertraktacji z sekretarzem stanu kard. Ercole Consalvim. Postulował on zredukowanie liczby biskupstw rozmieszczonych na terenie państwa Hohenzollernowego⁹. W odniesieniu do archidiecezji gnieźnieńskiej zakładano różne rozwiązania: podporządkowanie jej hipotetycznej metropolii we Wrocławiu lub też włączenie do którejś z sąsiednich diecezji – poznańskiej bądź chełmińskiej¹⁰. Osobliwym pomysłem było ograniczenie jej obszaru do samego miasta Gniezna. Dążenia te jednak napotykały na silny opór polskiego środowiska patriotycznego zorganizowanego w Rzymie, które nie chciało się pogodzić z żadnym z proponowanych rozwiązań¹¹.

Przedłużające się rozmowy doprowadziły w końcu do zawarcia kompromisu. W jego efekcie papież Pius VII ogłosił bullę cyrkumskrypcyjną *De salute animarum* (16 VII 1821 r.), która starając się rozwiązać zaistniały impas, stanowiła, że arcybiskupstwo gnieźnieńskie będzie połączone unią personalną z archidiecezją poznańską. Obie wielkopolskie archidiecezje miały mieć wspólnego arcybiskupa, ale odrębne urzędy centralne: konsystorz, kapituły, seminaria duchowne, biskupów pomocniczych, a w czasie wakatu również osobnych wikariuszy kapitulnych. Arcybiskupstwu tym przysługiwały jednakowe prawa, gdyż połączono je zgodnie z zasadą *aeque principaliter* (pkt 5)¹².

Należy zauważyć, że archidiecezja gnieźnieńska, po promulgacji bulli *De salute animarum*, jeszcze bardziej została uszczuplona ze swojego historycznego terytorium. Odłączono od niej bowiem, na rzecz diecezji

⁹ T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, Warszawa 1974, s. 114.

¹⁰ *Bulla cyrkumskrypcyjna „De salute animarum” papieża Piusa VII, z dnia 16 lipca 1821 roku*, w: *Papiestwo*, s. 286-297.

¹¹ L. Grochowski, *Teofil Wolicki, arcybiskup metropolita gnieźnieński i poznański 1767(8) – 1825/1828 – 1829*, Gniezno 1999, s. 37.

¹² *Bulla cyrkumskrypcyjna „De salute animarum”*, s. 288.

chełmińskiej, cały archidiakoniat kamieński, który obejmował 3 dekanaty (człuchowski, kamieński i tuchowski) i 31 parafii (pkt 30)¹³. Pius VII, pragnąc zrekomensować tę stratę, przyłączył do archidiecezji świętowojciechowej archidiakoniat kruszwicki, obejmujący 3 dekanaty i 36 parafii (zob. tabela 4), który od 1817 r. znajdował się pod zarządem biskupa poznańskiego Tymoteusza Gorzeńskiego. Wcześniej należał on do diecezji kujawsko-pomorskiej, ale w wyniku ustaleń kongresu wiedeńskiego znalazł się w granicach Wielkiego Księstwa Poznańskiego, a więc w zaborze pruskim. Ta przynależność polityczna zadecydowała, że władza arcybiskupa gnieźnieńsko-poznańskiego roztoczyła się na tę część Kujaw, która stanowiła historyczną kolebkę diecezji kruszwickiej, a później włocławskiej¹⁴.

Tabela 4. Dekanaty i parafie przyłączone do archidiecezji gnieźnieńskiej z diecezji kujawsko-pomorskiej w 1821 r.

DEKANAT	PARAFIA	SUMA
GNIEWKOWSKI	Branno, Brudnia, Chlewiska, Gniewkowo, Góra, Grabie, Murzynno, Ostrowo k. Gniewkowa, Parchanie, Pieranie, Płonkowo, Podgórz, Solec, Szydłowice	14
INOWROCŁAWSKI	Dabrówka, Dźwierzchno, Inowrocław, Jaksice, Kościelec, Lisewo, Liszkowo, Łabiszyn, Orłowo, Pęchowo, Tuczno	11
KRUSZWICKI	Chełmce, Kościeszki, Kruszwica, Ostrowo k. Janikowa, Ostrowo n. Gopłem, Piaski, Polanowce, Rzadkwin, Sławsk, Stodoły, Strzelno	11
RAZEM:		36

Źródło: *Elenchus 1825*.

Granica archidiecezji gnieźnieńskiej, ukształtowana na mocy bulli *De salute animarum*, znacznie odbiegała od tej, która była jej pierwotnym zarysem. Rozgraniczenia zaprowadzone przez Rosję i Prusy sprawiały, że jej terytorium nie było jednolite, lecz składało się z trzech części: największej, skupiającej 13 dekanatów i obejmującej najważniejsze ośrodki miejskie: Bydgoszcz, Gniezno, Inowrocław, Łobżenice, Wągrowiec i Wrześnię, oraz

¹³ Tamże, s. 291.

¹⁴ *Directorium Offici Divini Archidioecesis Gnesnensis 1825* (dalej: *Elenchus 1825*), Posnaniae [b.r.w.], s. 88-91; W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska*, s. 44.

dwóch znacznie mniejszych, odrębnych enklaw. Jedną tworzyły dekanaty pleszewski i ołobocki¹⁵, drugą zaś osamotniony dekanat krotoszyński¹⁶.

Po 1821 r. archidiecezja gnieźnieńska obejmowała 16 dekanatów i 215 parafii. Były to:

I. Dekanat bydgoski: Bydgoszcz, Bługowo, Dąbrówka, Dźwierzchno, Gromadno, Łobżenica, Mąkowsk, Mrocza, Runowo, Samsieczno, Ślesin, Wierzchucin, Wąwelno, Zabartowo (14 parafii);

II. Dekanat gniewkowski: Branno, Brudnia, Chlewiska, Gniewkowo, Góra, Grabie, Murzynno, Ostrowo k. Gniewkowa, Parchanie, Pieranie, Płonkowo, Podgórz, Solec, Szydłowice (14 parafii);

III. Dekanat Gniezno – śś. Piotra i Pawła: Gniezno – śś. Piotra i Pawła, Dębica, Jabłkowo, Janowiec, Kłęcko, Kołdrąb, Łagiewniki, Łopiennie, Mieścisko, Modliszewko, Podlesie, Pomarzany, Popowo, Raczkowo, Sokolniki (15 parafii);

IV. Dekanat Gniezno – św. Michała: Duszno, Gniezno – św. Michała, Jankowo, Kamieniec, Kruchowo, Linówek, Orchowo, Ostrowite, Strzyżewo, Trzemeszno, Szydłowo (11 parafii);

V. Dekanat Gniezno – Świętej Trójcy: Czerniejewo, Dąbrówka, Dziekanowice, Gniezno – katedra, Gniezno – Świętej Trójcy, Gniezno – św. Wawrzyńca, Grzybowo, Jarząbkowo, Imielno, Kędzierzyn, Kiszkowo, Lubowo, Marzenin, Niechanowo, Pawłowo, Pobiedziska, Sławno, Waliszewo, Węglewo, Witkowo, Wronczyn, Września, Żydowo (23 parafie);

VI. Dekanat inowrocławski: Dąbrówka, Dźwierzchno, Inowrocław, Jaksice, Kościelec, Lisewo, Liszkowo, Łabiszyn, Orłowo, Pęchowo, Tuczno (11 parafii);

VII. Dekanat kcyński: Brzyskorzystew, Chomętowo, Chojna, Kcynia, Gołańcz, Jaktorowo, Rynarzewo, Samokłęski, Słupy, Smogulec, Szaradowo, Szubin (12 parafii);

VIII. Dekanat krotoszyński: Baszków, Kobierno, Kobylin, Krotoszyn, Sulmierzyce, Wyganowo i Zduny (7 parafii);

¹⁵ Dekanat ołobocki ustanowiono w 1818 r., gdy Kalisz – dotychczasowa stolica dekanalna – został włączony do diecezji kalisko-kujawskiej. Zob. Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej (dalej: AAG), Akta Kurii Metropolitalnej I (dalej: AKM I), sygn. 37, Pismo biskupa Marcina Siemieńskiego z 26 III 1818 r.

¹⁶ M. Aleksandrowicz, *Zarys dziejów archidiecezji gnieźnieńskiej*, w: *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2005*, Gniezno 2005, s. 27.

IX. Dekanat kruszwicki: Chelmece, Kościeszki, Kruszwica, Ostrowo k. Janikowa, Ostrowo n. Gopłem, Piaski, Polanowce, Rzadkwini, Sławski, Stodoły, Strzelno (11 parafii);

X. Dekanat łekneński: Czeszewo, Dziewierzewo, Grylewo, Kozielsko, Łekno, Panigródz, Srebrna Góra, Tarnowo, Wągrowiec, Żoń (10 parafii);

XI. Dekanat nakielski: Dębowo, Glesno, Kosztowo, Krostkowo, Miasteczko, Morzewo, Nakło, Sadki, Śmiłowo, Wysoka, Wyrzysk (11 parafii);

XII. Dekanat ołobocki: Biskupice, Droszew, Górzno, Gostyczyna, Kucharki, Kuchary, Lewków, Ociąż, Ołobok, Rossoszyca, Skrzebowa, Sobótka, Szczury, Skalmierzyce (14 parafii);

XIII. Dekanat pleszewski: Broniszewice, Brzezcie, Czermin, Gołuchów, Grodzisk, Karmin, Koryta, Kotlin, Kowalew, Kretków, Kuczaków, Lenartowice, Magnuszewice, Pleszew, Sońnica, Sowina, Tursk, Jedlec, Twardów, Żegocin (20 parafii);

XIV. Dekanat powidzki¹⁷: Brudzewo, Graboszewo, Mielżyn, Odrowąż, Ostrowo, Powidz, Skarboszewo, Staw, Strzałkowo, Szemborowo (10 parafii);

XV. Dekanat rogowski: Cerekwica, Gorzyce, Gościeszyn, Juncewo, Izdebno, Lubcz, Niestronno, Pałędzie, Rogowo, Ryszewko, Świątkowo, Żerniki (12 parafii);

XVI. Dekanat żniński: Barcin, Chomiąża Szlachecka, Gąsawa, Gembice, Góra, Kwieciszewo, Ludzisko, Mogilno, Ostrowo, Pakość, Parlin, Siedlimowo, Strzelce, Szczepanowo, Trląg, Wenecja, Wójcin, Wylatowo, Żnin (19 parafii)¹⁸.

Na podstawie bulli *De salute animarum* została zreorganizowana struktura ustrojowo-organizacyjna archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁹. Wprawdzie jeszcze w 1837 r. przyłączono do archidiecezji parafię Łęgowo, należąca wcześniej do archidiecezji poznańskiej, ale były to już ostatnie zmiany, które ją objęły w okresie niewoli narodowej. Dokonane w 1821 r. rozgraniczenie sprawiło, że przy świętowojskiej archidiecezji pozostało jedynie 29% jej przedrozbiorowego terytorium²⁰.

¹⁷ Dekanat powidzki został ustanowiony w 1818 r., gdy Słupca – dotychczasowa stolica dekanalna – została włączony do diecezji kalisko-kujawskiej. Zob. AAG, AKM I, sygn. 37, Pismo biskupa Marcina Siemińskiego z 26 III 1818 r.

¹⁸ *Elenchus 1825*, s. 75-91.

¹⁹ L. Grochowski, *Kryzys i reorganizacja archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1793-1833*, „Nasza Przyszłość” 24 (1966), s. 219-224.

²⁰ M. Aleksandrowicz, *Zarys dziejów*, s. 23.

VIXDUM POLONIAE UNITAS (28 X 1925 R.)

Kolejne zmiany w ustroju geograficznym archidiecezji gnieźnieńskiej przyniosła bulla cyrkumskrypcyjna Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 r.²¹ Moment jej ogłoszenia poprzedzony został pięcioletnimi rozmowami między poszczególnymi polskimi biskupami a nuncjuszem apostolskim w Polsce, Wawrzyńcem Laurim. Przewidywano w nich m.in. odłączenie od archidiecezji gnieźnieńskiej dekanatu pleszewskiego, na rzecz projektowanej diecezji kaliskiej²². Wśród pojawiających się koncepcji znalazła się też taka – autorstwa biskupa włocławskiego Stanisława Zdzitowieckiego – która zakładała utworzenie diecezji bydgoskiej. Biskupstwo to miało pozyskać swoje terytorium kanoniczne z części archidiecezji świętowojciechowej (dekanaty: bydgoski, inowrocławski, nakielski, żniński, kcyński, łekneński i łobżenicki). Za rekompensatę dla Gniezna miały posłużyć dekanaty słupecki i zagórski (z diecezji włocławskiej), ale taka reorganizacja za bardzo uszczupliłaby stan posiadania najstarszej polskiej archidiecezji. Mniej radykalne projekty odnośnie nowego kształtu archidiecezji gnieźnieńskiej wysunęli biskupi: Henryk Przeździecki, Romuald Jałbrzykowski i Adam Sapieha. Zakładali oni wymianę dekanatów kruszwickiego i gniewkowskiego dla Włocławka za dekanaty słupecki i zagórski na rzecz Gniezna. Przedstawione projekty nie rozwiązywały jednak podstawowego problemu organizacyjnego archidiecezji gnieźnieńskiej, którym była jej trójczłonowa struktura, ale jedynie dążyły do uszczuplenia jej granic. Stąd też wzbudziły sprzeciw prymasa Polski, kard. Edmunda Dalbora (1915-1926)²³. Pod wpływem jego sugestii zajęto się jedynie sprawą ujednoczenia terytorium archidiecezji świętowojciechowej. W tym celu przeprowadzono więc konieczne zamiany na odcinku granicznym z archidiecezją poznańską. Prymas, jako ordynariusz obydwu, doprowadził do tego, że z archidiecezji gnieźnieńskiej odłączono dwa dekanaty – krotoszyński i ołobocki – które obejmowały 25 parafii. Zamieszkiwało je 58 582 wiernych, wśród których pracę duszpasterską prowadziło 26 kapłanów (zob. tabela 5). Należy podkreślić, że były to tereny zróżnicowane. Pierwszy bowiem z wymienionych – dekanat krotoszyń-

²¹ *Bulla Ojca Św. „Vixdum Poloniae unitas” o nowym rozgraniczeniu diecezji polskich obrządku łacińskiego*, „Miesięcznik Pasterski Płocki” 20 (1925), nr 12, s. 441-446.

²² B. Kumor, *Granice archidiecezji*, s. 23.

²³ C. Pest, *Kardynał Edmund Dalbor (1869-1926). Pierwszy Prymas Polski Odrodzonej*, Poznań 2004, s. 270.

ski – stanowił odrębną „wysepkę” otoczoną przez terytorium archidiecezji poznańskiej. Dekanat ołobocki był natomiast wysuniętą najdalej na południe częścią drugiej enklawy przynależnej do Gniezna, również graniczącą z archidiecezją poznańską²⁴.

Tabela 5. Dekanaty i parafie odłączone od archidiecezji gnieźnieńskiej i przyłączone do archidiecezji poznańskiej (1925 r.)

DEKANAT	PARAFIA	LICZBA WIERNYCH	LICZBA KSIĘŻY
KROTOSZYŃSKI	Baszków	2100	1
	Chwaliszewo	820	zarząd proboszcza z Sulmierzyc
	Kobierno	4200	1
	Kobylin – pw. św. Stanisława	2200	1
	Kobylin – pw. Narodzenia Pańskiego	600	zarząd proboszcza z Kobylina św. Stanisława
	Krotoszyn – pw. św. Jana Chrzciciela	8500	5
	Krotoszyn – pw. Świętej Trójcy	4000	zarząd proboszcza z Krotoszyna – pw. św. Jana Chrzciciela
	Sulmierzyce	3800	1
	Wyganów	1388	2
	Zduny	2847	1
OŁOBŁOCKI	Biskupice Ołoboczne	1500	1
	Droszew	2450	1
	Gostyczyna	2250	1
	Górzno	900	zarząd proboszcza ze Szczurów
	Kucharki	1600	1
	Kuchary	800	1
	Lewków	1900	1
	Ociąż	1350	1
	Ołobok	2900	1
	Rosozyca	2456	1
	Skalmierzyce	3237	2
	Skalmierzyce Nowe	2450	zarząd proboszcza ze Skalmierzyc
	Skrzebowa	493	1
	Sobótka	2781	1
	Szczury	1060	1
RAZEM:		58 582	26

Źródło: *Elenchus 1926*.

²⁴ B. Kumor, *Granice metropolii*, s. 368-369.

W zamian archidiecezja gnieźnieńska otrzymała od Poznania dwa dekanaty: jarociński i miłosławski, a więc 24 parafie, 45 517 wiernych i 23 kapłanów (zob. tabela 6). W ten sposób została zasklepiona luka dzieląca dekanaty powidzki i czerwiński²⁵.

Tabela 6. Dekanaty i parafie przyłączone od archidiecezji gnieźnieńskiej z archidiecezji poznańskiej (1925 r.)

DEKANAT	PARAFIA	LICZBA WIERNYCH	LICZBA KSIĘŻY
JAROCINSKI	Brzostków	1170	1
	Golina	982	1
	Jarocin	8500	2
	Lutynia	333	zarząd proboszcza z Sośnicy
	Pogorzelica	2352	1
	Siedlemin	3225	2
	Sławoszew	1240	1
	Wilkowyja	3213	1
	Witaszyce	2354	1
	Zerków	4070	1
MIŁOSŁAWSKI	Bardo	890	1
	Biechowo	1600	1
	Bieganowo	355	1
	Czeszewo	1380	1
	Gozdowo	1440	1
	Grabowo	879	1
	Królewskie		
	Kaczanowo	895	1
	Kołaczkowo	948	1
	Miłosław	3530	1
	Nowa Wieś	541	zarząd proboszcza z Grabowa
	Sokolniki	1937	1
	Winnagóra	2450	2
	Wszembórz	695	zarząd proboszcza z Kołaczkowa
Zieleniec	538	zarząd proboszcza z Bieganowa	
RAZEM:		45 517	23

Źródło: *Elenchus 1926*.

²⁵ Dekanat czerwiński został utworzony w 1918 r. Zob. Dekret kard. Edmunda Dalbora z 30 IV 1918 r., „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” (dalej: MKAGP) 33 (1918), nr 6, s. 36-37.

Jeśli porównamy wielkość parafii, liczebność wiernych i stan personalny pracujących wśród nich kapłanów, okazuje się, że archidiecezja gnieźnieńska poniosła, choć niewielkie, ale straty. Zaznaczyć jednak należy, że pozyskane dekanaty ujednociliły jej terytorium. Stąd też, dokonując bliższej charakterystyki ustanowionych w 1925 r. granic, można powtórzyć za S. Wilkiem, że linia demarkacyjna „biegła na północy od [...] Więcborka w kierunku wschodnim do Brdy, zostawiając [...] Dźwierzno, Runowo i Mąkowsko – po stronie archidiec. gnieźnieńskiej. Od Mąkowska [...] skręcała na południe wzdłuż Brdy i Wisły, a następnie Wisłą do Torunia i granicy z diec. włocławską. Po [jej – Ł.K.] stronie [...] [pozostawały – Ł.K.] – Łąsko, Wierzchucin Królewski, Bydgoszcz, Cierpice i Podgórz (przedmieście Torunia). Od parafii Podgórz linia graniczna biegła w kierunku południowo-zachodnim do ujścia Proсны do Warty i dalej Prosną aż do granicy z archidiec. poznańską. Po stronie [...] archidiec. gnieźnieńskiej [pozostawały – Ł.K.] – Grabie, Chlewiska, Piaski, Powidz, Strzałkowo i Wszembórz. Przed Kaliszem granica skręcała na zachód wzdłuż linii Jedlec, Kuczków i Koryta [...], następnie biegła na północ aż do Wrześni z lekkimi wychyleniami w okolicach Jarocina, na korzyść archidiec. gnieźnieńskiej, a w okolicach Dębna na korzyść archidiec. poznańskiej. Od Wrześni linia graniczna biegła początkowo w kierunku północno-zachodnim, a następnie północnym aż do Noteci, zostawiając po stronie gnieźnieńskiej Wrześnię, Pobiedziska, Dąbrówkę Kościelną, Raczkowo, Wągrowiec, Żoń i Jaktorów [...]. Od Jaktorowa granica biegła na zachód wzdłuż Noteci do ujścia Gwdy [...], a następnie skręcała na północny wschód [...] do granicy z diecezją chełmińską”²⁶.

Konsolidacja terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej umożliwiła przeprowadzenie dalszej jej reorganizacji, zwłaszcza w strukturze dekanalnej. Bulla *Vixdum Poloniae unitas* w tej dziedzinie stanowiła: „Archidiecezja gnieźnieńska [...] będzie obejmowała następujące dekanaty: gnieźnieński, bydgoski miejski, bydgoski podmiejski, czermiński, gniewkowski, janowiecki, jarociński, inowrocławski, kcyński, kruszwicki, łekneński, łobzenicki, miłosławski, nakielski, pleszewski, rogowski, trzemeszeński, wrzesiński i żniński” (pkt 1)²⁷. Realizacja tej reformy administracyjnej uwidoczniła niedoskonałości w przeprowadzonym roz-

²⁶ S. Wilk, *Archidiecezja gnieźnieńska w II Rzeczpospolitej. Administracja archidiecezji pod rządami prymasów kard. Edmunda Dalbora i kard. Augusta Hlonda*, Lublin 1987, s. 53.

²⁷ Bulla *Ojca Św. „Vixdum Poloniae unitas”*, s. 441.

graniczeniu, stąd też konieczne okazało się dokonanie kolejnych korektur granic, aby prowadzone w niej duszpasterstwo było łatwiejsze i efektywniejsze.

KOREKTY GRANICY ARCHIDIECEZJI W LATACH 1929-1939

Już w cztery lata po wydaniu bulli cyrkumskrypcyjnej *Vixdum Poloniae unitas* zaistniała konieczność poprawienia linii demarkacyjnej rozgraniczającej archidiecezję gnieźnieńską i poznańską. 7 VI 1929 r., na mocy dekretu Kongregacji Konsystoliarnej, wyłączono z parafii Dębno w dekanacie nowomiejskim (archidiecezja poznańska) wsie Orzechowo i Pieczkowo i włączono je do parafii Czeszewo w dekanacie miłosławskim (archidiecezja gnieźnieńska)²⁸.

Następna zamiana terytoriów kanonicznych wpływająca na kształt granicy archidiecezji gnieźnieńskiej dokonała się 17 VII 1937 r. Wówczas, na mocy dekretu *Incolae pagi*, odłączono z kanonicznego terytorium archidiecezji świętowojciechowej wieś Stęgosz, należącą do parafii Wilkowyja (dekanat jarociński), i włączono ją do parafii Radlin w dekanacie obornickim (archidiecezja poznańska)²⁹.

Ostatnim aktem prawnym wydanym przez Stolicę Apostolską przed wybuchem II wojny światowej, a wpływającym na kształt granicy archidiecezji gnieźnieńskiej, był dekret Kongregacji Konsystoliarnej *Fideles pagi* z 28 I 1939 r. Na jego mocy odłączono od archidiecezji świętowojciechowej wieś Sanniki z parafii Pobiedziska (dekanat pobiedziski) i włączono ją do parafii Izdebno w dekanacie kostrzyńskim (archidiecezja poznańska)³⁰.

Zmiany dokonane w dziesięcioleciu 1929-1939, chociaż dotyczyły niewielkich odcinków granicy rozdzielającej wielkopolskie archidiecezje, to jednak niosły ze sobą polepszenie warunków pracy duszpasterskiej.

²⁸ Dekret Kongregacji Konsystoliarnej z 7 VI 1929 r., MKAGP 44 (1929), nr 12, s. 104.

²⁹ Dekret Kongregacji Konsystoliarnej *Incolae pagi* z 17 VII 1937 r., MKAGP 52 (1937), nr 10, s. 313-314.

³⁰ Dekret Kongregacji Konsystoliarnej *Fideles pagi* z 28 I 1939 r., MKAGP 54 (1939), nr 1-2, s. 3-4.

TOTUS TUUS POLONIAE POPULUS (25 III 1992 R.)

Po zakończeniu II wojny światowej potrzebę głębszej reorganizacji struktur Kościoła katolickiego w Polsce, w tym archidiecezji gnieźnieńskiej, dostrzegali prymas Stefan Wyszyński (1949-1981), zwłaszcza że od 4 III 1946 r. ustalała unia personalna łącząca ją z archidiecezją poznańską, a w jej miejsce wprowadzono nową, tym razem z archidiecezją warszawską. Prymasowi Tysiąclecia udało się jednak przeprowadzić jedynie cyrkumskrypcję na Ziemiach Odzyskanych. Uwarunkowania polityczne nie pozwalały na dokonanie pełniejszych rozgraniczeń, gdyż te, zamiast pomóc Kościołowi, mogłyby mu jedynie zaszkodzić. Wprawdzie w środowisku Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, pod kierunkiem ks. prof. Bolesława Kumora, powstały projekty nowego rozgraniczenia polskich diecezji, ale ograniczyły się one do sfery teoretycznych rozważań. Odpowiedni moment ku temu nadarzył się dopiero po 1989 r., gdy w Polsce dokonały się istotne przeobrażenia polityczne i społeczne. W ich efekcie nawiązano stałe stosunki dyplomatyczne z Watykanem, a w Warszawie ustanowiono Nuncjaturę Apostolską. Istotnym impulsem do zaprowadzenia zmian była również IV pielgrzymka Jana Pawła II do Polski w 1991 r.³¹

W dniu 25 III 1992 r., na mocy bulli cyrkumskrypcyjnej *Totus Tuus Poloniae populus*, papież Jan Paweł II dokonał reorganizacji struktur diecezjalnych w Polsce³². Zmiany te objęły także archidiecezję gnieźnieńską. Na mocy papieskiej cyrkumskrypcji powstały bowiem diecezje kaliska i toruńska, których terytoria po części pochodziły z archidiecezji świętowojskiej³³. Do erygowanej diecezji kaliskiej odcięto 3 dekanaty: czermiński, jarociński i pleszewski, czyli 38 parafii i 91 442 wiernych. Ekskardynowano do niej 51 księży (zob. tabela 7).

³¹ B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 8, *Czasy współczesne 1914-1992*, Lublin 1996, s. 535.

³² *Komunikat Nuncjatury Apostolskiej o decyzji Ojca św. w związku z utworzeniem nowej struktury administracyjno-organizacyjnej Kościoła w Polsce*, „Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej” (dalej: WAG) 46 (1992), nr 3-4, s. 147-152.

³³ *Struktura Kościoła w Polsce*, „L'Osservatore Romano” 13 (1992), nr 3-4, s. 71.

Tabela 7. Dekanaty i parafie odłączone od archidiecezji gnieźnieńskiej i przyłączone do diecezji kaliskiej (1992 r.)

DEKANAT	PARAFIA	LICZBA WIERNYCH	LICZBA KSIĘŻY
CZERMIŃSKI	Broniszewice	445	1
	Broniszewice Nowe	698	1
	Czermin	1488	1
	Grodzisko n. Prosną	1493	1
	Kotlin	2150	1
	Lubinia Mała	550	zarząd proboszcza z Wieczyna
	Magnuszewice	1400	1
	Sławoszew	920	1
	Strzydzew	908	1
	Twardów	1277	1
	Wieczyn	490	1
Żegocin	1262	1	
JAROCIŃSKI	Brzostków	720	1
	Golina	1830	1
	Jarocin – pw. św. Marcina	6920	3
	Jarocin – pw. Chrystusa Króla	7820	3
	Jarocin – pw. św. Antoniego z Padwy	8150	5 franciszkanie
	Kretków	1320	zarząd proboszcza z Żerkowa
	Pogorzelica	1397	1
	Siedlemin	1964	1
	Wilkowyja	3260	1
	Witaszyce	5948	2 franciszkanie
Żerków	4023	3	
PLESZEWSKI	Brzezie	604	1
	Gołuchów	2467	1
	Jedlec	690	1
	Karmin	909	1
	Koryta	2418	1
	Kowalew	2110	1
	Kuczków	1050	1
	Lenartowice	597	1
	Lutynia	610	1
	Pleszew – Ścięcia św. Jana Chrzciciela	5415	3
	Pleszew – pw. św. Floriana	6280	2
	Pleszew – Najświętszego Zbawiciela	6865	2
	Sośnica	1350	1
	Sowina	2479	1
	Tursk	1165	1
RAZEM:		91.442	51

Źródło: Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 1991.

Nieco mniejsze straty odnotowano na odcinku północnym, gdzie zlokalizowana została diecezja toruńska. Na jej korzyść odłączono 2 dekanaty – toruński i wierzchuciński. Łącznie obejmowały one 14 parafii i 24 045 wiernych. Pracowało tam 17 kapłanów (zob. tabela 8).

Tabela 8. Dekanaty i parafie odłączone od archidiecezji gnieźnieńskiej i przyłączone do diecezji toruńskiej (1992 r.)

DEKANAT	PARAFIA	LICZBA WIERNYCH	LICZBA KSIĘŻY
TORUŃSKI	Cierpice	1023	1
	Grabie	1156	1
	Mała Nieszawka	993	1
	Otłoczyn	482	1
	Toruń Czerniewice	630	1
	Toruń-Podgórz	6222	3
	Toruń-Rudak	1560	1
	Toruń-Stawki	2904	2
WIERZCHUCIŃSKI	Drzewianowo	840	1
	Łąsko Wiekie	915	1
	Mąkowsko	2400	1
	Sośno	1350	1
	Wąwelno	1800	1
	Wierzchucin Królewski	1770	1
RAZEM:		24.045	17

Źródło: *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 1991*.

W 1992 r. archidiecezja gnieźnieńska utraciła więc 5 dekanatów, 52 parafie, 115 487 wiernych i 68 kapłanów. Jednocześnie jako rekompensatę dołączono do niej część dekanatu Fordon z parafiami znajdującymi się w obrębie administracyjnym miasta Bydgoszcz (wcześniej w diecezji chełmińskiej). Były to parafie pod wezwaniem: św. Jana Apostoła i Ewangelisty, św. Marka, św. Mateusza, św. Mikołaja i Matki Boskiej Królowej Męczenników, które 16 IV 1992 r. zostały włączone do dekanatu Bydgoszcz II³⁴.

³⁴ *Dekret zmieniający granice dekanatu Bydgoszcz II*, WAG 47 (1992), nr 3-4, s. 209.

ANEKS DO BULLI TOTUS TUUS POLONIAE POPULUS (25 III 2004 R.)

Wkrótce po wprowadzeniu w życie rozstrzygnięć bulli *Totus Tuus Poloniae populus* dostrzeżono potrzebę głębszej reorganizacji archidiecezji gnieźnieńskiej. Postulowano nawet utworzenie diecezji, która nosiłaby nazwę gnieźnieńsko-bydgoskiej. Planowana korekta podnosiłaby prestiż Bydgoszczy, a jednocześnie uwzględniłaby potrzeby duszpasterskie największego miasta archidiecezji. Projekt z lat 90. nie doczekał się realizacji. Dopiero w 2003 r. pojawiły się w prasie polskiej pogłoski o reorganizacji struktur Kościoła katolickiego w Polsce. Jan Paweł II miał ich dokonać w związku z jubileuszem 25-lecia objęcia Stolicy Piotrowej. W nurt obchodów jubileuszowych miała się wpisać erekcja czterech nowych diecezji: wałbrzyskiej, piotrkowsko-sieradzkiej, gorzowskiej oraz bydgoskiej. Rozważano nawet możliwość ponownego zawiązania unii między archidiecezją gnieźnieńską a poznańską. Do żadnych rozgraniczeń wówczas jednak nie doszło³⁵.

Istotne zmiany w tej dziedzinie przyniosła dopiero decyzja Jana Pawła II z 24 II 2004 r. Papież podpisał wtedy dekret wykonawczy, mający na celu dopełnienie reorganizacji struktur duszpastersko-administracyjnych podjętych na mocy bulli *Totus Tuus Poloniae populus*. W duchu pasterskiej troski o wiernych, Jan Paweł II podjął m.in. decyzję o ustanowieniu diecezji bydgoskiej. Pociągało to za sobą konieczność wytyczenia nowych granic archidiecezji gnieźnieńskiej. Odłączono bowiem od niej 12 dekanatów: Bydgoszcz I (Północ) – 10 parafii, Bydgoszcz II (Śródmieście) – 7 parafii, Bydgoszcz III (Południe) – 9 parafii, Bydgoszcz IV (Wyżyny) – 11 parafii, Bydgoszcz V (Fordon) – 10 parafii, kcyński – 10 parafii, łobzenicki – 9 parafii, Mrocza – 9 parafii, nakielski – 9 parafii, szubiński – 12 parafii, wyrzyski – 8 parafii i Wysoka – 9 parafii³⁶. W sumie ubyło 144 parafii, 510 105 wiernych i 239 księży³⁷.

Stolica Apostolska, pragnąc zrekompenzować poniesione straty, przydzieliła Gnieznu z kanonicznego terytorium archidiecezji poznańskiej 2 dekanaty – chodzieski i rogoziński, 6 parafii z dekanatu goślińskiego oraz 3 z dekanatu kostrzyńskiego. Zamieszkiwało je 90 132 wiernych, wśród których pracowało 43 kapłanów (zob. tabela 9).

³⁵ „Wprost” (2003), nr 37, s. 20.

³⁶ *Dekanaty i parafie wyłączone z Archidiecezji Gnieźnieńskiej i włączone do Diecezji Bydgoskiej*, WAG 59 (2004), nr 1, s. 16-19.

³⁷ *Kapłani inkardynowani do Diecezji Bydgoskiej z Archidiecezji Gnieźnieńskiej (z dniem 25.03.2004 r.)*, WAG 59 (2004), nr 1, s. 22-25.

Tabela 9. Dekanaty i parafie przyłączone do archidiecezji gnieźnieńskiej z archidiecezji poznańskiej (2004 r.)

DEKANAT	PARAFIA	LICZBA WIERNYCH	LICZBA KSIĘŻY
CHODZIESKI	Budzyń	4.900	2
	Chodzież – par. pw. św. Floriana	14.450	5
	Chodzież – par. Nawiedzenia NMP	5.900	2
	Margonin	4.150	2
	Podstolice	1.113	1
	Raczym	1.300	1
	Stróżewo	756	Zarząd proboszcza z Podstolice
	Szamocin	4.800	2
	Ujście ^a	6.000	3
Wyszyny	1.810	1	
ROGOZIŃSKI	Budziszewko	925	1
	Parkowo	1.403	1
	Potulice	1.400	1
	Pruśce	1.400	1
	Rogoźno – par. pw. Ducha Świętego	6.384	2
	Rogoźno – par. pw. św. Wita	6.112	2
	Słomowo	641	1
Z DEKANATU GOŚLIŃSKIEGO	Białężyn	1.100	1
	Długa Goślina	1.650	1
	Lechlin	1.446	2
	Murowana Goślina – par. pw. Najwyższego Arcykapłana Jezusa Chrystusa	5.917	2
	Murowana Goślina – par. pw. św. Jakuba Ap.	5.721	2
	Skoki	4269	3
Z DEKANATU KOSTRZYŃSKIEGO	Nekla	4.200	2
	Opatówko	1.070	1
	Targowa Górka	1.315	1
RAZEM:		90.132	43

^a Ujście przed 2004 r. należało do diecezji koszalińsko-kołobrzeszkiej, ale na mocy *Aneksu* zostało włączone do dekanatu chodzieskiego.

Źródło: *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2004/I*.

Terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej miały ponadto zasilić 4 dekanaty odcięte od diecezji włocławskiej: goliński (bez parafii Kazimierz Biskupi i klasztoru Kamedułów w Bieniszewie), kleczewski, słupecki i zagórowski. Zamieszkiwało je 80 138 wiernych, a posługę duszpasterską prowadziło tam 46 księży³⁸. Zauważyć należy, że teren ten – z wyjątkiem parafii Ciążen, Pyzdry i Samarzewo – do 1818 r. należał do archidiecezji świętowojciechowej. *Aneks* do bulli *Totus Tuus Poloniae populus* zatarał więc granicę powstałą na skutek zaborów, która w kościelnym podziale administracyjnym utrzymała się od początków XIX wieku.

Tabela nr 10. Dekanaty i parafie przyłączone do archidiecezji gnieźnieńskiej z diecezji włocławskiej (2004 r.)

DEKANAT	PARAFIA	LICZBA WIERNYCH	LICZBA KSIĘŻY
GOLIŃSKI (bez parafii Kazimierz Biskupi i klasztoru Kamedułów w Bieniszewie)	Cienin Kościelny	2.289	1
	Golina	5.890	3
	Kawnice	3.352	4 (salezjanie)
	Lądek	2.320	1
	Myślubórz	1.120	1
KLECZEWSKI	Budzisław Kościelny	2.200	1
	Dobroszów	1.713	1
	Kleczew	4.980	3
	Ostrowite	2.800	2
	Wilczyn	4.520	2
	Złotków	1.385	1
SŁUPECKI	Ciążeń	1.970	1
	Giewartów	2.025	1
	Koszuty Małe	802	1
	Kowalewo	896	1
	Młodojewo	2.000	1
	Samarzewo	998	1
	Słupca – par. pw. św. Wawrzyńca	6.726	3
	Słupca – par. pw. św. Leonarda	1.989	2
	Słupca – par. pw. Bł. Michała Kozala	6.150	3

³⁸ „Biuletyn specjalny Nuncjatury Apostolskiej w Polsce”, N. 10.720/04 z 24 II 2004 r., s. 4.

ZAGÓROWSKI	Grabienice	2.200	1
	Królików	3.000	1
	Łąd	1.254	1 (salezjanin)
	Pyzdry	4.954	3
	Szymanowice	4.483	2
	Trąbczyn	1.562	1
	Zagórów	6.560	3
RAZEM:		80.138	46

Źródło: *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2004/1.*

Łącznie archidiecezja gnieźnieńska pozyskała 7 dekanatów, 53 parafie, 170 270 wiernych i 89 kapłanów. Od marca 2004 r. liczyła więc 684 270 wiernych i 467 księży³⁹. Pod względem administracyjnym podzielona była na 28 dekanatów i 266 parafie:

I. Dekanat barciński: Barcin – pw. św. Jakuba Większego, Barcin – pw. św. Maksymiliana, Janikowo – pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, Janikowo – pw. bł. Michała Kozala, Janikowo-Ostrowo, Lubostroń, Pakość, Pakość-Kalwaria, Piechcin, Szczepanowo (10 parafii);

II. Dekanat chodzieski: Budzyń, Chodzież – pw. św. Floriana, Chodzież – pw. Nawiedzenia NMP, Margonin, Podstolice, Raczyn, Stróżewo, Szamocin, Ujście, Wyszyny (10 parafii);

III. Dekanat damasławski: Damasławek, Juncewo, Kozielsko, Niemczyn, Srebrna Góra, Świątkowo, Wapno, Żabczyn, Żerniki (9 parafii);

IV. Dekanat gniewkowski: Brudnia, Gąski, Gniewkowo – pw. św. Mikołaja i św. Konstancji, Gniewkowo – pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, Murzynno, Ostrowo k. Gniewkowa, Parchanie, Płonkowo, Rojewice, Rojewo, Szadłowice (11 parafii);

V. Dekanat gnieźnieński I: Gniezno – katedra, Gniezno – pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana, Gniezno – pw. MB Miłosierdzia, Gniezno – pw. Matki Zbawiciela, Gniezno – pw. bł. Michała Kozala, Gniezno – pw. Królowej Polski (wojskowa), Gniezno – pw. Świętej Trójcy (fara), Gniezno – pw. św. Wawrzyńca, Gniezno – pw. Wniebowzięcia NMP, Kędzierzyn, Pawłowo, Zdziechowa, Żydowo (13 parafii);

VI. Dekanat gnieźnieński II: Gniezno – pw. bł. Bogumiła, Gniezno – pw. bł. Jolenty, Gniezno – pw. św. Maksymiliana Kolbego, Gniezno – pw.

³⁹ Tamże, s. 3.

Michała Archaniola, Gniezno – pw. bł. Radzyna Gaudentego, Jankowo Dolne, Modliszewko, Strzyżewo Kościelne (8 parafii);

VII. Dekanat goliński: Cienin Kościelny, Golina, Kawnice, Łądek, Myślubórz (5 parafii);

VIII. Dekanat gośliński: Białężyn, Długa Goślina, Lechlin, Murowana Goślina – pw. Najwyższego Arcykapłana Jezusa Chrystusa, Murowana Goślina – pw. św. Jakuba Ap., Skoki (6 parafii);

IX. Dekanat inowrocławski I: Inowrocław – pw. Chrystusa Miłosiernego, Inowrocław – pw. św. Jadwigi, Inowrocław – pw. Mikołaja (fara), Inowrocław – pw. Świętego Ducha, Inowrocław-Szymborze, Kościelec, Ludzisko, Markowice (9 parafii);

X. Dekanat inowrocławski II: Chlewiska, Góra, Inowrocław – pw. św. Barbary i św. Maurycego (wojskowa), Inowrocław – pw. Imienia NMP, Inowrocław – pw. św. Józefa, Inowrocław – pw. Świętego Krzyża, Inowrocław – pw. Zwiastowania NMP, Orłowo i Pieranie (9 parafii);

XI. Dekanat kleczewski: Budziszewo Kościelny, Dobrosołowo, Kleczew, Ostrowite, Wilczyn, Złotków (6 parafii);

XII. Dekanat kłecki: Budziejewko, Dębica, Gołaszewo, Jabłkowo, Kłecko, Łągiewniki Kościelne, Łopienno, Mieścisko, Podlesie Kościelne, Pomarzany, Popowo Ignacewo, Popowo Kościelne, Raczkowo, Sokolniki, Świniary (15 parafii);

XIII. Dekanat kruszwicki: Brześć, Chelme, Kościeszki, Kruszwica – pw. św. Ap. Piotra i Pawła, Kruszwica – pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus, Ostrowo n. Gopłem, Piaski, Polanowice, Sławsk Wielki (9 parafii);

XIV. Dekanat miłosławski: Biechowo, Czeszewo, Grabowo Królewskie, Kołaczkowo, Miłosław, Nowa Wieś Królewska, Orzechowo, Sokolniki, Winnagóra, Wszembórz (10 parafii);

XV. Dekanat mogileński: Dąbrowa, Kołodziejewo, Mogilno – pw. św. Jakuba Większego Ap. (fara), Mogilno – pw. św. Jana, Mogilno – pw. MB Nieustającej Pomocy, Niestronno, Pałędzie Kościelne, Parlin, Słaboszewo, Trłąg, Wszedzień (11 parafii);

XVI. Dekanat pobiedziski: Dąbrowka Kościelna, Dziekanowice, Imielno, Jerzykowo, Kiszkowo, Łubowo, Pobiedziska – pw. św. Michała Archaniola, Pobiedziska – pw. MB Nieustającej Pomocy, Rejowiec Poznański, Sławno, Waliszewo, Węglewo, Wronczyn (13 parafii);

XVII. Dekanat rogowski: Czewujewo, Gościeszyn, Janowiec Wlkp., Kołdrąb, Lubcz, Rogowo, Ryszewko (7 parafii);

XVIII. Dekanat rogoziński: Budziszewko, Parkowo, Potulice, Pruśce, Rogoźno – pw. Ducha Świętego, Rogoźno – pw. św. Wita, Słomowo (7 parafii);

XIX. Dekanat słupecki: Ciężęń, Giewartów, Koszuty Małe, Kowalewo, Młodojewo, Samarzewo, Słupca – pw. św. Wawrzyńca, Słupca – pw. św. Leonarda, Słupca – pw. bł. Michała Kozala (9 parafii);

XX. Dekanat strzeliński: Kwieciszewo, Ostrowo Mogileńskie, Rechta, Rzadkwin, Siedlimowo, Stodoły, Strzelce, Strzelno, Wójcin, Wronowy (10 parafii);

XXI. Dekanat trzemeszeński: Duszno, Gębice, Jastrzębowo, Kamieniec, Kruchowo, Orchowo – pw. Chrystusa Dobrego Pasterza i bł. Stanisława Kubskiego i Gnieźnieńskich Kapłanów Męczenników, Orchowo – pw. Wszystkich Świętych, Różanna, Szydłowo, Trzemeszno, Trzemzał, Wylatowo (12 parafii);

XXII. Dekanat wągrowiecki: Grylewo, Kamienica, Łekno, Tarnowo Pałuckie, Wągrowiec – pw. św. Jakuba Ap. (fara), Wągrowiec – pw. bł. Michała Kozala, Wągrowiec – pw. Wniebowzięcia NMP, Wągrowiec – pw. św. Wojciecha, Żoń (9 parafii);

XXIII. Dekanat witkowski: Brudzewo, Gorzykowo, Graboszewo, Mielżyn, Niechanowo, Ostrowo Kościelne, Ostrowite Prymasowskie, Powidz, Skarboszewo, Staw, Strzałkowo, Szemborowo, Witkowo (13 parafii);

XXIV. Dekanat wrzesiński I: Bardo, Czerniejewo, Grzybowo, Jarząbkowo, Marzenin, Nekla, Opatówko, Targowa Górka, Września – pw. Świętego Krzyża, Września – pw. Wniebowzięcia NMP i św. Stanisława BM (fara) (10 parafii);

XXV. Dekanat wrzesiński II: Bieganowo, Gozdowo, Kaczanowo, Węgieerki, Września – pw. św. Kazimierza, Września – pw. św. Królowej Jadwigi, Września – pw. Świętego Ducha, Zieliniec (8 parafii);

XXVI. Dekanat zagórowski: Grabienice, Królików, Łąd, Pyzdry, Szymanowice, Trąbczyn, Zagórow (7 parafii);

XXVII. Dekanat złotnicki: Dąbrowy Wielkie, Dźwierzchno, Jaksice, Lisewo Kościelne, Liszkowo, Nowa Wieś Wielka, Pęczowo, Tuczno, Złotniki Kujawskie (9 parafii);

XXVIII. Dekanat żniński: Brzyskorzystew, Cerekwica, Chomżea Szlachcka, Gąsawa, Gorzyce, Jabłówko, Kierzkowo, Wenecja, Żnin – pw. św.

Floriana (fara), Żnin – pw. św. Marcina, Żnin – pw. NMP Królowej Polski (11 parafii)⁴⁰.

Arcybiskup Henryk Muszyński, w celu dopełnienia reorganizacji struktur archidiecezji świętojciechowej z 2004 r., 1 I 2005 r. ustanowił kolejne 2 dekanaty – kiszkowski i strzałkowski. Pierwszy z wymienionych, dekanat kiszkowski, został wydzielony z dekanatów pobiedziskiego i kłęckiego. Objął on parafie: Dąbrówka Kościelna, Jabłkowo, Kiszkowo, Łagiewniki Kościelne, Pomarzany, Raczkowo, Rejowiec Poznański, Sławno, Waliszewo i Wronczyn (10 parafii)⁴¹. Dekanat strzałkowski powstał z dekanatu witkowskiego i skupił parafie: Brudzewo, Graboszewo, Ostrowo Kościelne, Skarboszewo, Staw, Strzałkowo, Szemborowo (7 parafii)⁴². Pomniejszony o połowę dekanat witkowski otrzymał jako rekompensatę parafię Kędzierzyn z dekanatu gnieźnieńskiego I⁴³.

Przeprowadzona w 2004 r. reorganizacja terytorialna i administracyjna sprawiła, że terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej zostało w znaczny sposób uszczuplone. Pozostające przy niej dekanaty i parafie, choć w znaczącej liczbie, były to przeważnie struktury niewielkie, o charakterze wiejskim. Stąd też rok 2004 stanowi cezurę w dziejach najstarszej polskiej archidiecezji, ze strony zarówno kształtowania się jej granic, jak i specyfiki prowadzonego w niej duszpasterstwa.

ZAKOŃCZENIE

Reasumując, należy stwierdzić, że archidiecezja gnieźnieńska na przestrzeni dwóch ostatnich stuleci w znaczący sposób zmieniała swoje granice, a przez to jej terytorium zostało poważnie uszczuplone. Wystarczy przywołać niektóre dane odnoszące się do wysuniętej konkluzji. W XVIII w., tuż przed rozbiorami, obejmowała ona obszar ok. 40 500 km², podzie-

⁴⁰ *Rocznik archidiecezji gnieźnieńskiej 2004/I*, Gniezno 2004, s. 39-146.

⁴¹ *Dekret Księdza Arcybiskupa Henryka Muszyńskiego erygujący dekanat Kiszkowo*, WAG 59 (2004), nr 4, s. 449-450.

⁴² *Dekret Księdza Arcybiskupa Henryka Muszyńskiego erygujący dekanat Strzałkowo*, WAG 59 (2004), nr 4, s. 451.

⁴³ *Dekret Księdza Arcybiskupa Henryka Muszyńskiego określający nowe granice dekanatu Witkowo*, WAG 59 (2004), nr 4, s. 455.

lony na 41 dekanatów i 808 parafii⁴⁴. W 2005 r. terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej wynosiło 8122 km² i zostało podzielone na 30 dekanatów oraz 266 parafii. Przemiany te wpłynęły również na strukturę społeczną archidiecezji. Jeszcze w 1992 r., po przeobrażeniach dokonanych bullą *Totus Tuus Poloniae populus*, uchodziła ona za diecezję o „charakterze miejskim”, gdyż 2/3 jej wiernych mieszkało w miastach⁴⁵. Po 2004 r. i ta zależność uległa zmianie. Zarówno parafie pozostawione przy archidiecezji gnieźnieńskiej, jak i te, które zostały do niej przyłączone, można scharakteryzować jako wiejskie lub małomiasteczkowe, a więc pozbawione ważniejszych gałęzi przemysłu.

Po przeanalizowaniu procesów historyczno-geograficznych, które dokonywały się względem granic najstarszej polskiej archidiecezji, można stwierdzić, że zaważyły one nie tylko na kształcie i wielkości jej terytorium, ale przede wszystkim na specyfice prowadzonego w niej duszpasterstwa⁴⁶.

Gniezno archdiocese and its borders in the Holy See documents (from the 19th to the beginning of the 21st century)

Summary

Following the partitions of Poland in 1772-1795 the historical area of Gniezno archdiocese was divided into Prussia, Russia and Austria. It was then further modified during the Vienna Congress (1814/15), which decided to assign parts of the archdiocese to Prussia and Russia. Gniezno as the centre of the archdiocese was left with only 29% of its previous area. The remaining areas became part of the Polish Kingdom, existing under the auspices of tsar Alexander I. As a result it proved necessary to reorganise the borders of the oldest Polish archdiocese. In 1818 Pius VII issued a bull titled *Ex imposita nobis*, by which he separated 114 parishes from Gniezno for the benefit of Warsaw diocese and another 274 parishes he assigned to Włocławek diocese. In 1821 he issued *De salute animarum* bull, which regulated the system and organization of the Church in Prussia. It also defined the borders of Gniezno archdiocese united by personal union with Poznań diocese. This situation lasted throughout the period of national bondage until 1925, when Pius XI announced a bull of circumscription titled *Vixdum Poloniae unitas*. It unified the

⁴⁴ B. Kumor, *Granice metropolii*, ABMK 18 (1969), s. 329.

⁴⁵ T. Makowski, *Pastoralne konsekwencje rozwoju miast archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Studia Gnesnensia” 7 (1982-1983), s. 213.

⁴⁶ F. Jabłoński, *Wskazania duszpasterskie dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej w roku 2005*, WAG 60 (2005), nr 1, s. 110.

area of Gniezno archdiocese by exchanging some deaneries with Poznań archdiocese. The biggest changes regulating the borders were, however, introduced by John Paul II, who in 1992 announced *Totus Tuus Poloniae populus* bull and in 2004 he attached a relevant *Annex* to it. After these latest changes the area of Gniezno archdiocese took up 8122 km² and was divided into 30 deaneries and 266 parishes. The above changes also affected the manner of conducting pastoral work.